Трећа жичка повеља

Гојко Суботић

UDK: 75.052.033.04: 003.349.2.074 (497.11 Žiča)"12"

Познате две повеље краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава манастиру Жичи, исписане на бочним странама пролаза испод куле/звоника, опажене су већ почетком двадесетих година XIX века и потом, у више махова, на основу разних преписа издаване. Остало је, међутим, непримећено да се уз њих, испод фигура св. Петра и Павла на потрбушју лука, на западној страни, налазе и оштећени, ситније исписани текстови чији остаци откривају да је постојала још једна даровница краља Стефана. Текст је почињао инвокацијом и интитулацијом, након чега је следило излагање садржине са низом топонима који се односе на дароване поседе, а завршавао санкцијом. Издавање треће повеље уследило је вероватно пред крај владе оснивача Жиче (+ 1228). Као и претходна два документа, даровница је сачувана у скраћеном виду, у препису из времена поновног украшавања цркве у доба архиепископа Саве III (1309–1316).

У српској средини рано је прихваћен византијски обичај исписивања оснивачких повеља на зидовима средњовековних храмова.[1] За историју наше дипломатике пажње су вредне већ саме вести да су даровнице истицане у црквама, а с обзиром на оскудност грађе, посебно су драгоцени – макар и само у изводима – сачувани преписи њихове садржине.

Свети Сава је забележио у житију свог оца да је Стефан Немања подигао у Студеници цркву Богородице Добротворке и манастир богато обдарио, а затим додао да то стоји „у златопечатној повељи његовој, а још је *и у цркви написано на зиду,* и са клетвом и везом да (то) нико не измени …"[2] Спис о животу светог Симеона био је „по жанру ктиторско житије"[3] и чинио је уводни део типика који је за студеничко братство такође саставио свети Сава, па се обично наводи да је настао по његовом повратку у земљу. Свети Сава је са очевим моштима стигао у Студеницу фебруара 1207,[4] а *Житије светог Симеона*, верујемо, није написано одмах, свакако не пре живописања Богородичине цркве (1208/1209).

Из Савиног непосредног казивања сазнаје се да је оснивачка повеља била исписана *у цркви*, али не и на ком месту. Исправе те врсте сведочиле су о стеченим добрима и правима, због чега су се свакако налазиле на површинама у западном делу цркве, где су их верници могли видети при уласку у храм. У Студеници је, пре него што је краљ Радослав доградио спољну припрату, златопечатна повеља највероватније била исписана у нартексу Немањиног здања.[5] О првобитном живопису у том делу Богородичине цркве данас се тек понешто може претпоставити, с обзиром на то да су фреске у њему у целости замењене новим 1568. године.

Чини се природним да је и препис оснивачке хрисовуље „на стени" Богородичине цркве истакнут у време када су се на зидним сликама у њој, заслугом светог Саве, први пут у нашој средини појавили српскословенски натписи. Познато је да је грчки сликар, образован највероватније у једној од цариградских радионица, на Нерукотвореном образу оставио о себи белешку на свом језику, с потписом, нажалост, оштећеним,[6] а да се, на истој висини, у прстену

---

[1] Том питању две вредне студије посветио је академик Војислав Ђурић, широко размотривши приказе ктитора, њихових дарова и повеља у монументалном и минијатурном сликарству, cf. В. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета 7/1, Споменица Виктора Новака (1963) 251–272; idem, *Портрети византијских и српских владара с повељама*, in: П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфиименска повеља деспота Ђурђа*, Београд–Смедерево 1989, 20–54.

[2] **ꙗже сѹть писана въ ꙁлатопечат҃нѣи повели его, паче же и въ црькви написано на стѣнѣ и съ клетвою и съ ꙁаѹꙁою** – cf. В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд 1928, 153; Свети Сава, *Сабрани списи* II, Београд 1986, приредио Д. Богдановић, 98 (превод на савремени српски језик Л. Мирковић, Д. Богдановић); Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, 150–154. Cf. Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 315, н. 24.

[3] Свети Сава, *Сабрани списи*, 20 (Д. Богдановић).

[4] Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444.

[5] У прилог томе говори више споменика у којима су повеље исписане у западним деловима цркве. Распоред целине и делови најстаријих фресака искључују могућност да се повеља могла налазити *у наосу* Богородичине цркве.

[6] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 7–8, 10–11, сл. 3 и 4; L. Mirković, *Die Ikonen der griechischen Maler in Jugoslawien und in den serbischen Kirchen ausserhalb Jugoslawiens*, *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου* I, Αθήνα 1955, 305; V. Djurić, A. Tsitouridou, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*, in: *Glossar zur frümittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft Nr. 4, Stuttgart 1986, 10, Nr. 9.

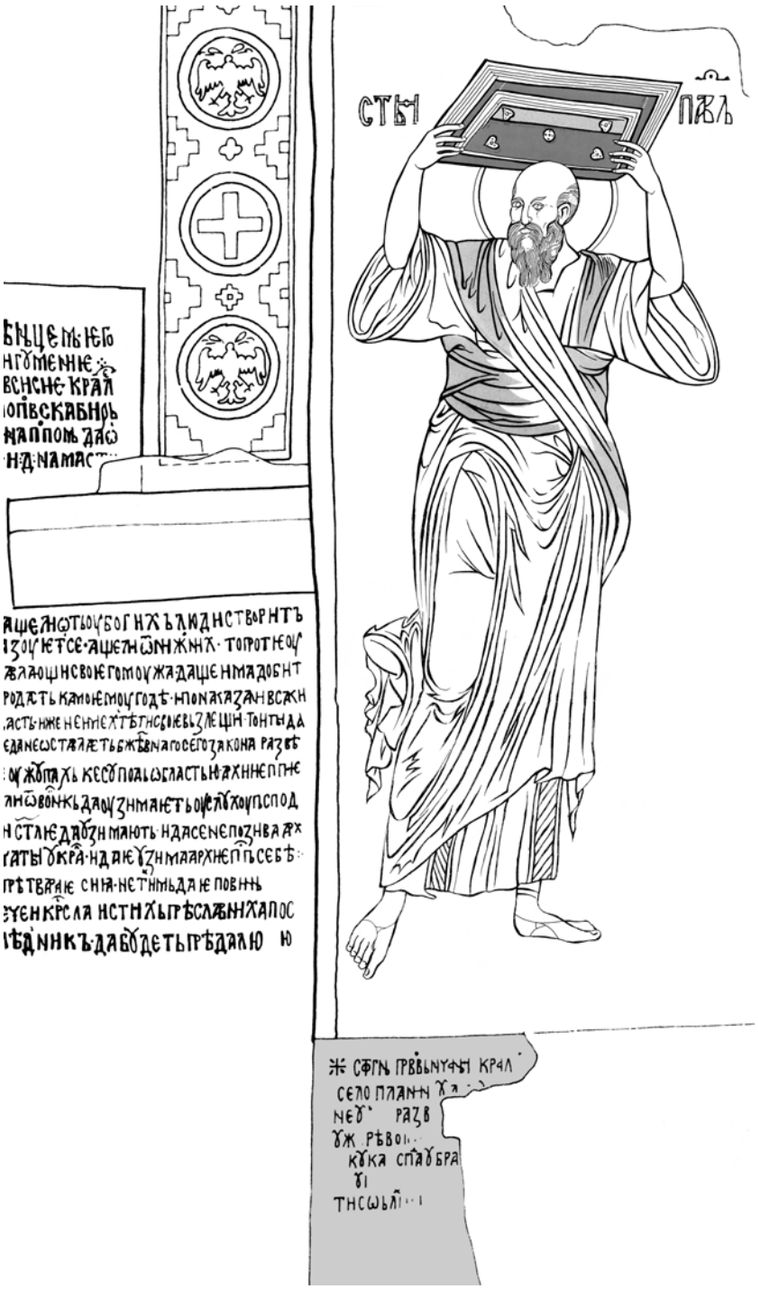

Сл. 1. Свети Павле и остаци другог и трећег жичке повеље. Јужни зид портика Спасове цркве у Жичи (цртеж Н. Дудић)

под куполом, и данас налази свечани српскословенски текст с поменом ктитора, великог жупана Стефана Немање и његових синова, који је саставио сâм Сава.[7] Намеће се, дакле, закључак да је управо свети Сава, трудећи се да оснажи писменост на свом језику, по узорима из Византије, увео и обичај исписивања ктиторских повеља на зидовима српских храмова.

У Савином опису такође је пажње вредна вест да је Немања својој задужбини поклонио „иконе и часне сасуде и књиге и ризе и завесе". Истицање дарованих богослужбених предмета, икона и рукописа, а посебно реликвија и драгоцених предмета, било је у разним видовима познато у Византији, а затим и у средњовековној Србији. Они су најчешће уопштено помињани, али су неретко и појединачно навођени у повељи или у посебном прилогу.[8]

За изгубљени текст златопечатне повеље у Богородичиној цркви не знамо да ли је био преписан у целости или само у изводима. У њеној непотпуној садржини, познатој једино на основу преписа у рукопису из XVIII века, нема података о границама поседа, њиховом бројном стању, унутрашњим односима итд., због чега је Гавро Шкриванић изразио претпоставку да је препис настао по тексту „на стени", а не по оригиналном документу који је морао бити садржајнији и потпунији.[9] Мало је, иначе, вести о томе у којем су виду повеље излагане на старијим споменицима у Византији.[10] Сачувани преписи ис-

[7] С. Мандић, *На недавно откривеним фрескама у Студеници пронађено је име сликара Саве из тринаестог века*, Политика 13895 (Београд 21. 6. 1951) 4; idem, *Откривање и конзервација фресака у Студеници*, Саопштења 1 (1956) 38–39; idem, *Сетите се Саве грешног*, in: *Древник. Записи конзерватора*, Београд 1975, 81–88; Djurić, Tsitouridou, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken*, 8–10, Nr. 8; Ђ. Трифуновић, *О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице*, Православље 460 (1986) 10.

[8] Већ се у првој жичкој повељи на самом почетку наводе реликвије (делови Часног крста, риза Богородице, десница светог Јована Крститеља, мошти апостолâ и друге), а затим златни и сребрни сасуди, рипиде, завесе, покрови, ризе, јеванђеља и „књиге многе", cf. F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858, 11 (reprint 1964). Многе примере из византијске и наше историје наводи и тумачи В. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, 251–272, као и у монографији П. Ивића, В. Ђурића, С. Ћирковића, *Есфименска повеља деспота Ђурђа*, 20–54. Изузетно су, по садржини, богати документи којим су деспот Тома Прељубовић и његова супруга василиса Марија Палеологина манастиру Лаври поклонили Богородицу Гавалиотису у Водену са свим поседима и драгоценостима. Даровно писмо прати одвојено састављени катастих с листом богослужбених предмета, икона и књига који су цркви припадали и с њом били предати, cf. *Actes de Lavra,* III, ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou, Paris 1979, 100–107; Н. Радошевић, Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса у Водену*, ЗРВИ 27–28 (1989) 217–263. Опширан преглед имања, књига и богослужбених предмета исписан је десетак година касније на посебном пољу изнад улаза у храм Светог Константина и Јелене у Охриду, cf. Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 11–28. Вревион као одвојен документ помиње се и у ктиторском натпису над улазом у наос у Андреашу, где стоји да се о поседима говори **вь вреви · вь хрисовѹлѣ**, cf. J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska. Geschichte, Architektur und Malerei einer palaiologenzeitlichen Stiftung des serbischen Prinzen Andreaš*, Wien 1997, 29–31, fig. 1. По занимљивости садржине истичу се документи манастира Вељусе с краја XI века, међу којима нарочито богати катастих – вревион – састављен пре 1164, који доноси преглед поседа, богослужбених предмета, рукописа и драгоцености чији је основни фонд везан још за оснивача монаха Манојла, каснијег епископа струмичког, cf. L. Petit, *Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, Известия Русского археологического института в Константинополе 6/3 (1900) 20–24, 114–153; V. Laurent, *Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de Pitié à Strumitsa*, Echos d'Orient 33 (1934) 5–27; П. Миљковиќ-Пепек, *Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981, 283–290 (с преводом на македонски).

[9] Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство (1183–1190)*, Богословље 11 (26) 1 и 2 (1967) 9–18 (посебно 10).

[10] Међу најстарије спада текст повеље крај портрета цара Михаила VIII Палеолога и царице Теодоре у ексонартексу Богородичине цркве у Појанима у Албанији, којом су манастиру враћене привилегије, cf. V. Puzanova, *Manastiri „Shën-Mëria e Apollonisë" ne Pojan*, Bulletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës 15/3 (1961) 147–154; V. Puzanova, D. Dhamo, *Некоторые памятники монументальной, живописи 13–14 веков в Албании*, Studia albanica 2/2 (1965) 156–159, pl. 4–6; H. und H. Buschhausen, *Die*

права на зидовима који су њихову садржину донели у целости, како у Србији тако и у Византији, млађи су од студеничког.

Десетак година након што је живописана Богородичина црква у Студеници, опширне даровне повеље добила је Жича, чији је храм Вазнесења непосредно по стицању црквене самосталности (1219) довршен и прилагођен потребама архиепископског седишта. Садржина тих драгоцених докумената сачувана је само у препису на површинама пресведеног простора испод куле звоника. Постојећи текст, међутим, не припада првобитном слоју живописа, чији поједини делови постоје у храму, већ његовој обнови изведеној готово столећа касније. Тада је у највећем делу Спасове цркве замењен старији, пострадали зидни украс, и то тако што су у великој мери уважавани ранији распоред представа и низ одлика сликарства из времена Стефана Првовенчаног и светог Саве. У том духу, и поред иконографских новости у живопису, које треба приписати времену краља Милутина и архиепископа Саве III (1309–1316), целина је у основи, верујемо, поновила замисао претходне. Најмање би требало сумњати у то да су се и у првобитном програму налазили преписи повеља. У Студеници је оснивачка исправа Стефана Немање била исписана већ у Богородичиној цркви, којом је отпочео велики успон сликарства у Србији, а основну замисао свог украса и Жича је, као и Студеница, дуговала светом Сави. Управо је он, пошто је живео у византијској средини, познавао њену традицију и из најбољих радионица позивао мајсторе који су, под његовим надзором, исликали унутрашњост храмова у време Стефана Првовенчаног.

Јединствена тематика на површинама жичког портика у више прилика је разматрана и не увек на исти начин тумачена.[11] У сложеној целини посебно место добили су, лево и десно од улаза, портрети краљева Стефана Првовенчаног и његовог наследника Радослава, који су манастиру даровали златопечатне повеље. Изнад њих је богата илустрација песме *Шта ћемо ти принети, Христе…*, у чијем су доњем делу на једној страни представљени световни великодостојници које предводи краљ Милутин, а на другој клир, на челу са архиепископом Савом III.[12]

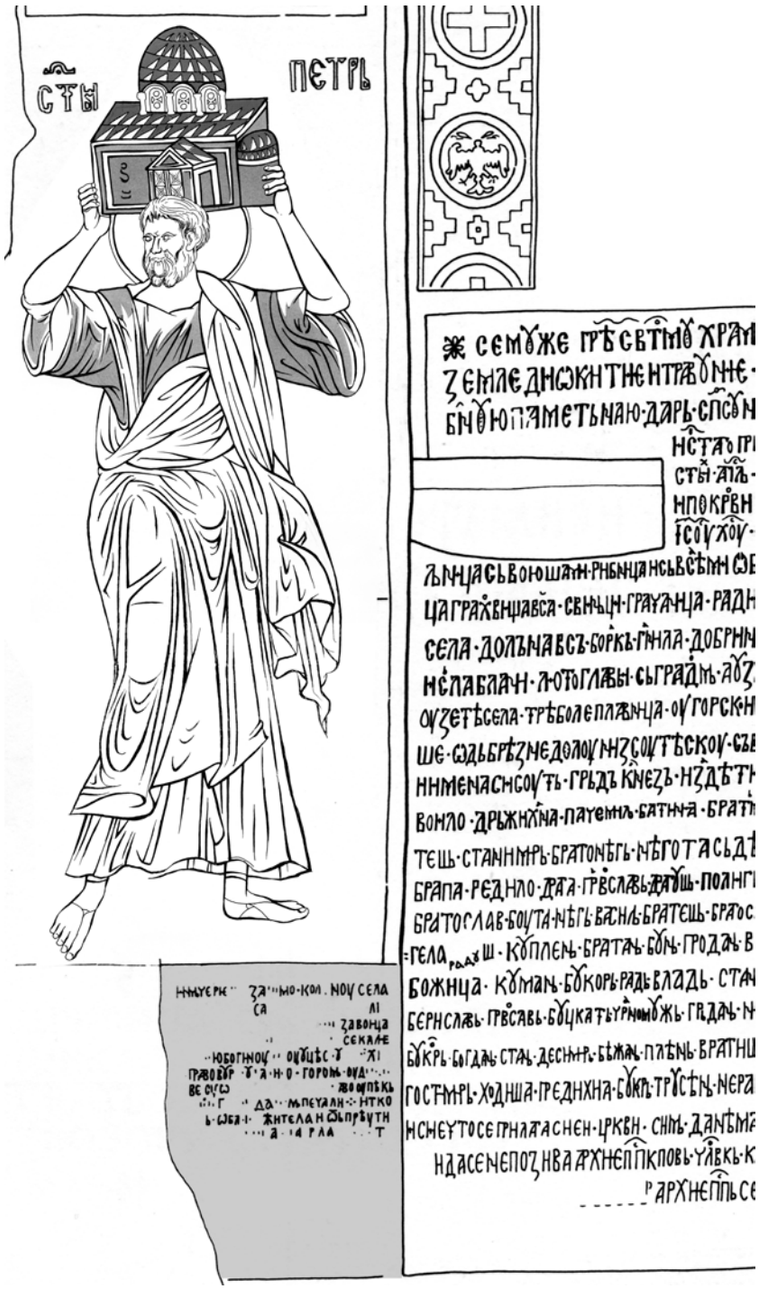

Сл. 2. Свети Петар и остаци прве и треће жичке повеље. Северни зид портика Спасове цркве у Жичи (цртеж Н. Дудић)

У свом монументалном виду, развијене на широким површинама простора отвореног за свечани приступ храму у време светковина, повеље оснивача привукле су пажњу већ првих посетилаца који су у ослобођеној Србији стигли до старог седишта Архиепископије. Занимање за њихов садржај траје све до данас и чини основу познавања не само ране него и позније историје Српске цркве и, посебно, манастира Жиче. Због тога су преписи тих повеља, са исправкама и допунама, више пута издавани.[13]

Marienkirche von Apolonia in Albanien (Byzantina Vindobonensia VIII), Wien 1976, 17–18, 141–182, fig. 16–19, pl. 101, 104–107; S. Kalopisi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, 29, н. 56.

[11] О зидном украсу у портику Спасове цркве v. М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича. Историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969, 36–42, 182–199 (П. Мијовић); В. Й. Джурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, in: *Византия, Южные Славяне и Древная Русь, Западная Европа. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, Москва 1973, 44–255; Z. Gavrilović, *The Forty Martyrs of Sebaste in the Painted Programme of Žiča Vestibule. Further Research into the Artistic Interpretations of the Divine Wisdome – Baptism – Kingship Ideology*, in: *XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, Akten XII /5, Wien 1982, JÖB 32/5 (1982) 185–193 (= *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, London 2001, 75–86); Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 162–164; V. J. Djurić, *La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, Краљево 2000, 123–147.

[12] Джурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, 244–255; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 162–164; Djurić, *La royauté et le sacerdoce*, 123–147.

[13] Од првих посета манастиру у ослобођеној Србији до данас објављено је, у целини или изводима, више преписа: Г. Магарашевић, *Жича, монастыръ у Сербиі зиданъ измѣђ 1190 и 1224 іод.*, Сербске летописи за год. 1828, 4/13 (Будим 1828) 9–22 (по препису Димитрија Давидовића, који је први након ослобођења,

Чини се сувишним овде представљати садржину и карактер повеља Стефана Првовенчаног и његовог најстаријег сина Радослава, које су вишестрано разматране.[14] Студија Душана Синдика конично је разјаснила да су на бочним површинама пресведеног улаза у храм, једна преко пута друге, биле исписане две исправе. У својеврсном контрапункту, повеља на северном зиду, за коју се с разлогом сматра да је прва издата, и друга, на јужном, донеле су преглед обимног манастирског властелинства, утврдиле права Жиче као седишта Архиепископије и одредиле њено место у животу земље. Драгоцени документи ће, без сумње, трајно бити занимљиви, а могуће је да ће ново издање повеља са савесно начињеним копијама подстаћи и одговарајућа палеографска истраживања.[15] Као и у другим прилика-

1822, посетио манастир Жичу); I. Вуич, *Путешествіе по Сербіи*, Будимъ 1828, 147–154 (= J. Вујић, *Путешествије по Србији* I, Београд 1901, 184–187); P. J. Schaffarik, *Serbische Lesekörner, oder historish-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart. Ein Beitrag sur slawischen Sprachkunde*, Pesth 1833, 121 et passim; П. И. Шаффарик, *Преїледъ найзнатніи писменны споменика старіи времена кодъ Србаля и другіи Юїославена*, Сербскіи летописъ 19/68, част I (Будим 1845) 30–32 (превод дела *Übersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäller älterer Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven*, Wiener Jahrbücher LIII, Wien 1831); P. J. Šafařik, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Listiny, Praha 1851; исто in: *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Praha 1870, 6–10, № 7; *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*, VI, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, I, ed. G. Wenzel, Pest 1860, 362–367; J. Subbotić, *Iz darov. pisma Stepana Prvovenčanog man. Žiči god. 1222–1228*, in: *Spomenici stare jugoslavenske književnosti*, Беч 1853, 20–21; Miklosich, *Monumenta serbica*, 11–16; М. С. Милојевић, *Путопис дела праве старе Србије*, Београд 1871, 69–73; V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu. I. Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću u samostalnim državama*, Zagreb 1872, 24–26 (делови текста друге жичке хрисовуље); E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria Românilor 1346–1450, cu două apendice de 57 documente slavone (1198–1450) însotite de traduceri latine* I/2, Bucureşti 1890, 774–780 (натпис на северној страни бр. 636, а јужни бр. 637, оба с преводом на латински); E. Kalužniacki, *Zur Texkritik der altserbischen Urkunden*, Archiv für slavische Philologie XIII (1891) 73–80; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 571–575; А. Соловјев, *Одабрани споменици српскоі права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 17–24, № 16; Е. Фекете, *Учешће св. Саве или његових сарадника у изради Жичке повеље*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 2 (1959) 76–87; Љ. Дурковић-Јакшић, *О жичкој повељи*, Наша прошлост 3 (1988) 49–57 (копија Шафариковог издања уз богате библиографске напомене). Исправке Миклошевићевог издања донели су А. Вукомановићъ, *Летопись царемь србьскимь. Из рукописа XVII века кои е у подписаноіа*, Гласник Друштва србске словесности 11 (1859) 158–159, и Љ. Ковачевић, *Белешке и натписи. Друіа руковет*, Гласник СУД 56 (1884) 360. У преводу на савремени српски језик извод из прве жичке повеље садржи зборник *Задужбине Косова. Споменици и знамења српскоі народа*, приредио Ж. Стојковић, Призрен–Београд 1987, 313–314, а обе су у целости објављене у књизи: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1988, 109–114, коментари 185–186. Немачки превод повеља донео је још F. Kanitz, *Žiča's Stiftungs-Urkunde von König Stefan dem Erstgekrönten (1222–1228)*, in: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868, 169–172, а мађарски G. Wenzel, уз препис оригинала, у наведеној едицији *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*, VI, 368–373. Недавно повеље су се појавиле и у преводу на енглески: T. Živković, S. Bojanin, V. Petrović, *Selected Charters of Serbian Rulers (XII–XV Century). Relating to the Territory of Kosovo and Metohia* I, Athens 2000, 36–44.

[14] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU I (1867) 125 et passim; С. Новаковић, *Два прилоіа к српским старинама*, Гласник Српског ученог друштва 41 (1875) 352–361; М. С. Милојевић, *Путопис дела праве (старе) Србије* I, Београд 1871, 69–73; С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. II. Интитулација,* Глас СКА 92 (1913) 143 (о интитулацији Стефана Првовенчаног у жичким повељама); idem, *Студије о српској дипломатици, X. Санкција*, Глас СКА 100 (1922) 46; Т. Тарановски, *Историја српскоі права у Немањићкој држави* I, Београд 1931, passim; Р. Грујић, *Епархиска властелинства у средњевековној Србији*, Богословље 7/2 (1932) 93–142 (*Жичко епархиско властелинство*, 98–107); 7/3 (1932) 181–200; С. Станојевић, *Свети Сава и независност српске цркве*, Глас СКА 161 (1935) 238; С. Станојевић, *Историја српскоі народа у средњем веку. I. Извори и историоірафија*, књ. 1, *О изворима*, Београд 1937, 134, 135, 136, 139, 185, 325; K. Paul, *Korespondence P. J. Šafarika s Jihoslovany*, Slavia 16/2–3 (1938–1939) 332–338 (о преписци између П. Ј. Шафарика и кнеза Милоша у вези са објављивањем преписа Жичке повеље, 335); П. Ђорђић, *Помени св. Саве у нашим старим споменицима*, in: *Светосавски зборник* II, Београд 1939, 194; М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији,* Годишњак Скопског филозофског факултета 4 (1940) 127; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство,* Историски часопис 4 (1952–1953, обј. 1954) 147–172; Ј. Алексић, *Жупе у сливу реке Ибра у средњевековној српској држави,* Историјски часопис 7 (1957) 333–344; Б. Гардашевић, *Значај Светосавске Крмчије за наше црквено и државно законодавство*, Богословље 2 (17) 1 (1958) 3–15; S. Ćirković, *Srednjevekovna srpska država. Izabrani izvori*, Zagreb 1959, 45–46; В. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета 7/1 (1963) 251–272; Ђ. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 164; Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, 309–315; Д. Барјактаревић, *Средњоибарска іоворна зона*, Зборник Филозофског факултета у Приштини II (1964–1965) 57; Р. Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века*, ЗРВИ 9 (1966) 195–215; Душанка Динић-Кнежевић, *Прилоі проучавању свештенства у средњевековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 11/1 (1968) 51–61; Мандић, *Древник*, 146–154; G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa 22, Sarajevo 1976, 18–19; В. Мошин, *Правни списи светоіа Саве*, in: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1976, 119–125; П. Ивић, В. Јерковић, *Правопис српскохрватских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад 1981, passim; М. Грковић, *Имена у жичкој повељи*, in: *Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LXX, 13, Sarajevo 1985, 217–220; В. Ђурић, *Портрети византијских и српских владара с повељама*, in: Ивић, Ђурић, Ћирковић, *Есфиіменска повеља деспота Ђурђа*, 20–54; Д. Корићанац, *Боіутовац. Генеза и просторни развој насеља*, Наша прошлост 3 (1988) 59–75; Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, Историјски часопис 35 (1988) 23–29; Р. Поповић, *Црквена имовина у Немањићкој Србији*, Београд 1991, passim; Д. Синдик, *Значај жичких хрисовуља за историју српскоі народа*, Повеља 25/2 (1995) 64–68; Б. Кнежевић, *Област и рудник Гокчаница*, in: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Београд – Краљево 2000, 47–54; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 54, 60, 83, 95, 156, 163, 164.

[15] Пре нешто више од тридесет година, у настојању да се на широком простору и у распону од XII до XVIII века саберу натписи историјске садржине на споменицима зидног сликарства, предузето је и копирање великих повеља у предворју Спасове цркве у Жичи. Током две године, савесним и брижљивим радом у летњим месецима, њихови текстови пренесени су на прозирну фолију, а затим на астралон, у размери 1 : 1. Начињена копија, верујемо, најпоузданије сведочи о тексту који је већ знатно пре тога био не само начет временом него је и претрпео интервенције. Још 1822. године, када је Жичу, по налогу књаза Милоша, посетио његов секретар Д. Давидовић, молер Јанко Јанковић је са сарадницима, у циљу бољег читања, повеље „допуњавао према траговима на зиду оно што је било непотпуно у натписима", па је „г. Давидовићу пошло за руком да их потпуно прочита" [O. von Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, Berlin 1830, 19–20 (= О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у іодини 1829*, превео Д. Мијушковић, Београд 1899, 136]. Ретуши су на разним местима још увек видни, а на њих су скренуле пажњу, током рада на копији, колегинице Зорица Златић, Јадранка Проловић, Смиљка Габелић и Зорица Ергелашев – особе које су своју стручност и одговорност у пословима ове врсте касније вишеструко потврдиле. Не могу у исто време да се с пијететом и захвалношћу не сетим племенитог Радомира Станића, у то вре-

ма, недостатак искуства у ишчитавању истрвених или оштећених делова текста писаног техником зидног сликарства сметао је њиховом одгонетању у већој мери у време док су били читљивији.

Томе ваљда треба приписати и чињеницу, заиста необичну, да до сада није уочено да се покрај досад познатих исправа налазе делови још једног текста. Током готово два столећа пажња истраживача била је усредсређена једино на повеље исписане крупним словима дуж бочних страна пресведеног простора, при чему су јој промакли редови ситнијег писма крај самог улаза, на западном крају истих зидних површина. Они су се „скрили" у основи спољног лука, испод ликова апостола Петра и Павла, који су, заклоњенији, данас добро очувани. Али порукама испод њих, на површинама изложеним временским непогодама, кише су у највећој мери спрале слова, а ка спољној страни и сама малтерна подлога делом је обијена и замењена новом приликом уграђивања несрећно изабраних украса од бетона у обнови цркве између два светска рата. Најзад, у низу изгубљених могућности да се садржина прочита била је и околност да копија двеју познатих жичких повеља, коју је за потребе Галерије фресака брижљиво начинио Бранислав Живковић, није обухватила и ситно исписане текстове поред њих. Дугујемо му, с друге стране, захвалност што је у *Цртежима фресака*, где је објавио документацију о зидном украсу Жиче, забележио и преостале делове речи испод апостола Петра и Павла.[16] У међувремену, током више деценија, густи праменови дима од свећа паљених у спољној припрати слободно су се кроз отворена врата извијали и масном чађи прекривали зидне слике и текстове на површинама предворја.

Данас речи исписане испод двојице првоапостола тешко се и само делом разазнају. Ако претпоставимо да су редови приближно одговарали ширини поља с ликовима изнад њих, онда је више од половине текста сасвим уништено. Нема, при томе, сумње да су поруке на наспрамним површинама чиниле целину. Почетак је био на јужном зиду, нешто увучен у односу на ширину сликаног поља над њим. Припрема за писање на обема странама подразумевала је угребавање линија у свеж малтер у време када су њиме прекриване и друге површине тог простора[17] – слова су, дакле, писана на подлози која је припремљена дуж целих бочних страна пресведеног пролаза, како би се на влажној основи, техником фреске, исписале и златопечатне повеље и текстови на њиховом западном крају.[18] Шире посматрано, исписивање последње даровнице одговарало је смеру излагања тематских целина у зидном сликарству, слева надесно, због чега је први део текста добио место на јужној страни, а затим је настављен и довршен на северној.

Преостали делови текста испод фигура светих Петра и Павла показују да га је писар поделио у намери да га изложи у два симетрична дела, али да величине није добро одмерио, па је током писања прибегао смањивању слова. То се опажа већ на јужној страни, испод светог Павла, где су слова у прва два реда знатно виша од осталих и захватају по два поља између угребаних линија, док су у наставку, од трећег до седмог реда, видно краћа и заузимају само размак између суседних линија.[19] На супротној страни, испод светог Петра, редови су још гушћи, а њихова дужина запрема и пуну ширину поља, тако да се готово додирују с крупним словима Прве повеље.[20] Природно је зато претпоставити да је мајстор ту, у наставку, у жељи да уштеди на простору, слова исписивао од самог почетка расположиве површине, то јест да није, као на јужној страни, начинио својеврсну маргину. Ово све говори о томе да је други део текста, на северном зиду, био знатно, можда чак двоструко већи у односу на први, на јужном.[21]

Карактер ситније исписаних речи палеографски је исти као на повељама и представама у храму, мада су слова тања и уједначене дебљине, без наглашених широких и танких потеза. Нема сумње да је писар био образован и сигуран, уз то и добар зналац језика, и да му је најпре поверено да на фрескама испише називе представа, а затим да на широке површине предворја пренесе садржину златопечатних исправа и да напише текстове испод ликова апостола.[22] О редоследу послова у предворју Спасове цркве у време архиепископа Саве III непосредно и најсигурније сведочи однос појединих слојева малтерне подлоге. Уобичајен, природни поступак – сликање најпре горњих површина – потврђује малтерна површина с текстом испод представе светог Петра, која у свом највишем делу покрива бордуру испод његових ногу. То не значи да је текст једино на том месту био исписан после завршетка сликања него и да су велике повеље на истој страни, *на истоветном слоју малтера,* биле пре тога завршене. Прво су, дакле, приведени крају сликарски послови, а тек

ме на челу Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, а касније Републичког завода за заштиту, који је овом подухвату, као и читавом нашем дугогодишњем раду на прикупљању епиграфске грађе, пружао највећу подршку.

[16] Њихов препис нам је посебно драгоцен зато што је начињен пре чишћења фресака у храму.

[17] Примећено је да су редови прве и друге повеље на великим пољима били извлачени тако што су при крајевима и по средини вертикална одстојања редова размерена и означена малим рупама у свежем малтеру. То није учињено и с редовима мањих слова на површинама испод фигура апостолâ, али је могуће да су те линије извучене равнањем са одговарајућим хоризонталама повеља.

[18] Посматрани једни у односу на друге, на истој површини, текстови показују да су се само на јужној страни крупна слова повеље нашла у истој висини са ситније исписаном садржином на њеном западном крају – наиме, препис повеље на овој страни није покрио цело поље, због чега је доњи део површине остао празан.

[19] Текст на јужном зиду није исписиван од почетка угребаних линија, при чему је граница на левој страни омеђена вертикалним потезом, тако да редови делују „уредно".

[20] Површине на којима су ликови апостола, без бордура, широке су 92 cm.

[21] Можда се из тих разлога почело с писањем већ на самој горњој ивици стањене малтерне подлоге која је наилазила на бордуру, непосредно испод тамно обојене основе с ликом светог Петра.

[22] Фина фактура беле, кречне основе натписа истоветна је – види се то нарочито испод лика светог Петра – са осталом подлогом на истој страни на којој је препис прве хрисовуље.

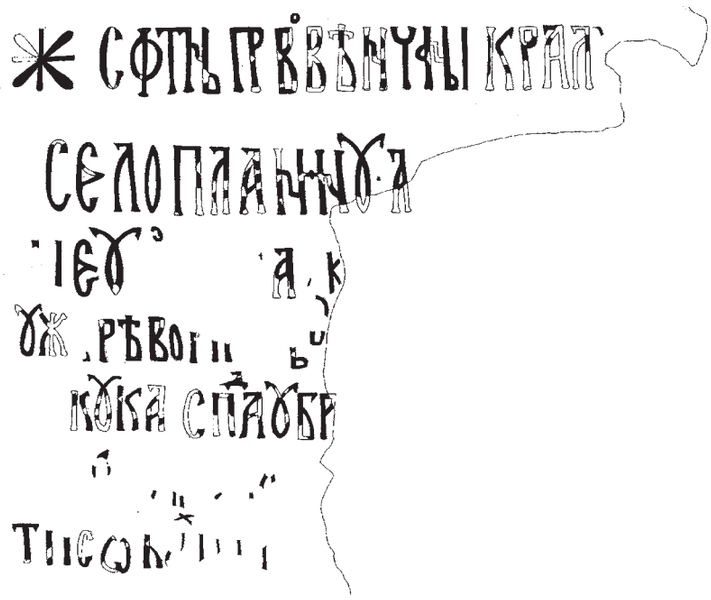

Сл. 5. Трећа жичка повеља, почетак текста. Јужни зид портика Спасове цркве у Жичи (цртеж Н. Дудић)

потом исписане повеље и, на крају, текстови испод фигура двојице врховних апостола.

Шта садрже досад незапажени, истрвени текстови на самом улазу у храм? Преписи који се овде објављују ослањају се у првом реду на копије које сам начинио пре готово тридесет година и затим, у више прилика, проверавао. А с обзиром на то да је неке делове, уз цртеже фресака, одвојено, у виду скице, начинио Бранислав Живковић, накнадно поређење два независна преписа показало се корисним: у Живковићевом, иако сведенијем препису, слова се на појединим местима боље везују, што је омогућило да се садржина мог преписа, насталог касније, допуни.

Текст почиње на јужној страни, као и на обема великим повељама, симболичном инвокацијом у виду крста с латицама између кракова које га чине цветоликим. У наставку, у првој половини реда, јасно се види: *Стефан првовенчани краљ*…, а у другом, чији је већи део уништен, врло добро се чита: *село Планину*, и можда *Доњу*… Већ у трећем реду, међутим, има једва неколико слова. У напору да се препознају или бар наслуте топоними љубазно ми је, као и увек, помогла Гордана Томовић.[23] У четвртом реду она види речи: *у Жарчево*, а у следећем: *кућа спада у Бр[…]*. У шестом реду нема готово ниједног сачуваног слова, док се у последњем изгледа да наслутити: ... *с Облих брда*.

Излагање се непосредно наставља на северној страни, испод представе апостола Петра, ситнијим писмом. Можда у првом реду треба видети: *[До]лним Черевом и зачесмо кул.н у село* … Од следећа два реда тек се на крају трећег добро чита: …*азовштица*, што је, изгледа, део назива неке реке. У четвртом реду, такође при самом крају, види се: ... *кале*, што се наставља излагањем које садржи реч *Љуботину*, и даље одређење: *у цесту* … У шестом Гордана Томовић наслућује могућност да је стајало: *Правову реку за Чрном гором*, а ниже *[с планином] великом [где су сено] коси … право у Пећ*. Најзад, написано је било, изгледа, још: *[и сије] село [утврдих] да му иним печали*. Закључни део текста одвојен је крстообразно распоређеним тачкама и кратком линијом, након чега је уследио почетак санкције: *И тко* … [претпостављамо: *се дрзнет … да је проклет]т от Бога Вседржитеља и от пречисти[је Богородице…]*.

Реч је, види се, такође о исправи Стефана Првовенчаног у којој су наведени поседи, највероватније накнадно додељени Жичи, јер их у првим даровницама нема. Ни у препису треће повеље на зиду, до сада непознате, као ни у претходне две, није донета цела њена, дипломатички богата садржина, већ само изводи из ње. У краткој верзији, овде најсажетијој, одмах после симболичне инвокације и такође сведене интитулације, наведени су називи нових добара и одговарајућих одредница, након чега је излагање одмах закључено санкцијом.

Оштећеност текста ускратила је могућност да се властелинство манастира Жиче сагледа у обиму који је оно досегло након издавања треће повеље. Вероватно је и њу Првовенчани издао с најстаријим сином, али се то не може са сигурношћу тврдити јер је наставак првог реда након краљевог имена сасвим истрвен. Природно је претпоставити да је Радослав и ту био поменут у наставку интитулације, али у врло сажетом виду, будући да се у другом реду већ наводе новододељена добра.

Сама диспозиција, с низом топонима, показује разлику вредну пажње ако се упореди са одговарајућим делом велике исправе на северном зиду, у којем се наводе манастирска имања. У опширном тексту те, сматра се, Прве повеље, поседи великог жичког властелинства само се набрајају, док у досад непознатој, трећој, оштећене називе поседа прати више топонима и израза попут: *у цесту* или *право у Пећ*, који су означавали међе. Чини се да су касније додељена добра на тај начин била пажљиво одређена у односу на друге, туђе поседе, с којима су се граничила. Разуме се, сврха тог одређивања било је отклањање могућности спора.

Смисао таквог исписивања даровнице објаснио је већ свети Сава у очевом житију, истичући да је повеља манастиру Студеници била исписана и на зиду, и то „са клетвом и везом“. Јавно су, дакле, била изложена права и набројани поседи утврђени одлуком ктитора, коју су савременици и будући наштаји под претњом проклетства били дужни да поштују.

Препис треће повеље пренео је њену садржину у сасвим сведеном виду, тако што је у првом делу назначено једино име владара и вероватно његовог сина, затим су наведена имања која су била основни предмет даровнице, док је на крају дата сажета верзија санкције. Нема сумње у то да је у свом изворном облику исправа била знатно развијенија: довољно је у том смислу упоредити остатке интитулације и санкције са одговарајућим деловима две старије

[23] И овом приликом колегиници Гордани Томовић најсрдачније захваљујем на пријатељској помоћи.

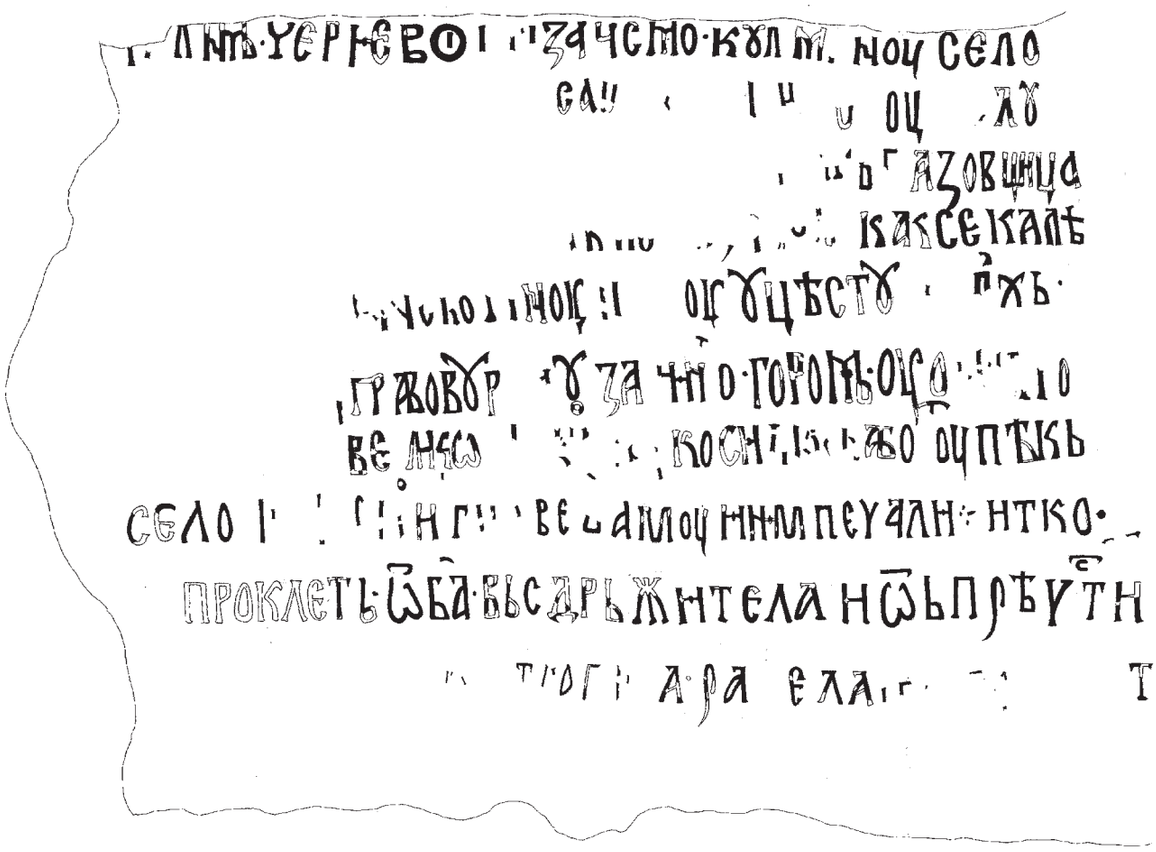

Сл. 6. Трећа жичка повеља, наставак текста. Северни зид портика Спасове цркве у Жичи (цртеж Н. Дудић)

повеље у истом простору.[24] Но, и у анализи дипломатичке структуре великих жичких повеља Д. Синдик је опазио да северни натпис „оставља утисак недовршеног текста, и то како по спољној форми тако и по садржају. Он има симболичну инвокацију, интитулацију, аренгу и у средини реченице прекинуту диспозицију“, док текст на јужној страни „пре оставља утисак целине, јер садржи главне делове повеље: симболичну инвокацију, интитулацију, диспозицију и санкцију“. Ипак, и њему недостају аренга, коборацијa и потпис.[25] Последња позната, трећа повеља, преписана на крају, на знатно мањој површини, сажета је у највећој мери и у њој је истакнуто само најважније – издавач документа, преглед (накнадно) додељених имања и санкција. Највероватније је и она, као и претходне две повеље, била оверена златним печатом.

Заједно, на зидовима пресведеног простора на улазу у Спасову цркву, три исправе су чиниле целину која је сведочила о величини жичког властелинства негде у последњим годинама владе Стефана Првовенчаног и наводила одредбе којима су била утврђена права манастира као средишта Српске архиепископије.

Не треба сумњати у то да су повеље ту биле исписане још у време Стефана Првовенчаног. Ако је већ у Студеници – према речима самог светог Саве, који се старао о украшавању Богородичине цркве – хрисовуља била исписана „на стени“, природно је да су одговарајуће исправе добиле место и у Жичи, чији је зидни украс изведен касније, такође по његовој замисли. То потврђује и положај исправа на одвојеним површинама у XIV веку, задржан у распореду који су оне морале имати за живота својих дародаваца – са особеним местом накнадно исписане треће повеље. Да су, наиме, исправе у пролазу испод звоника изложене у оквиру зидног украса тек у време архиепископа Саве III, и трећа повеља добила би место на једној од површина на којој су исписане прве две. То је свакако било остварљиво на јужној страни, где је испод тзв. Друге хрисовуље за њу било места. У Афендику у Мистри, на пример, четири хрисовуље из прве половине XIV века биле су изложене *једна испод друге*. Ако се, дакле, узме да је распоред жичких повеља из доба архиепископа Саве III одговарао положају какав су оне имале у XIII веку, то би значило да је *трећа* повеља издата у време када су на зиду већ биле исписане прве две. Том приликом површине на своду и подужним зидовима с текстовима првих даровница нису диране, него су само на бочним странама, испод лука, где су остала слободна мала поља, исписани најважнији из-

[24] У претходним повељама интитулације Стефана Првовенчаног и Радослава наводе се у развијеним формулама – у првој: **Ст(е)фань по Божиеи м(и)лости вѣньчани прьви краль вьсе срьбскиѥ земле, Диѡклитиѥ и Травоуние и Дальмациѥ и Захльмиѥ, и сь прѣвьзлюбленимь ми синомь Радославомь, по Божиеи милости намѣстникомь ми** ..., а у другој: **Азь м(и)лостию Б(о)жиѥю вѣньчани краль Стефань и с прѣвьзлюбленимь с(и)номь своимь Радославомь прьвѣньцемь, ѥгоже и благословисмо бити ѥмоу кралю вьсе сиѥ дрьжаве** ..., cf. Miklosich, *Monumenta serbica*, 11, 13; Вукомановић, *Летопись царемь србьскимь*, 158–159; Ковачевић, *Белешке и натписи*, 360.

[25] Синдик, *Једна или две жичке повеље?*, 311.

води из *трећe*. Да би се то остварило, било је пак потребно да редови буду гушћи, а слова мања, као и да се садржина сажме у највећој мери. У том распореду и у том виду, и поред знатне неисписане површине на јужном зиду, трећа повеља је и у доба архиепископа Саве III задржала скромно место.

Исправе су, види се, и у XIV веку добиле три одвојене површине, мада су малтерне основе за њих на јужној и северној страни истовремено припремане. Оне, међутим, нису имале исту визуелну тежину. Разлог томе је вероватно била решеност, видљива и у понављању тематског распореда и низа одлика старијег зидног украса, да се задрже, колико је то могуће, распоред и карактер онога што је створено у време светог Саве.

Трећа повеља издата је Жичи вероватно пред крај владе Стефана Првовенчаног. Због достојанства и улоге коју је манастир као седиште Архиепископије добио у духовном и друштвеном животу земље, његова добра тиме су још увећана. Можда ће делови оштећених речи који се тешко повезују стручњацима из одговарајућих области бити довољна основа у покушају да наслуте положај нових имања. Анализа жичког властелинства показала је да се оно састојало из више целина.[26] Могуће је да су се поседи даровани последњим документом налазили уз ранија имања и да се њиховим прилагањем настојало да се она заокруже или међусобно повежу.

[26] Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство*, 148 et passim.

The Third Chrysobull of Žiča

Gojko Subotić

The chrysobulls of King Stefan the First Crowned, and his son, Radoslav, to the monastery of Žiča, written on the walls of the passage beneath the bell-tower of the Church of the Holy Saviour, were already observed in the 1820s and were published several times, on the basis of various transcriptions. However, no one noticed that beside them, on the surfaces beneath the figures of the saint apostles, Peter and Paul, in the soffit of the arch on the western side, there were severely damaged texts, inscribed in small script, the traces of which allow us to recognise yet another deed of gift of King Stefan. The text started off on the southern side with an invocation and intitulation, followed by an exposition containing a series of toponyms that resumed on an appropriate surface on the northern wall, also enumerating the donated possessions, and ending in a sanction. This third chrysobull was probably granted before the end of the reign of Stefan the First Crowned, when the need was felt to officially confirm possession of the estates that were later granted. Nevertheless, given the worn out state of the text from exposure to bad weather conditions, the content does not offer any significant data that could fill in the picture of the Žiča feudal holdings, with unknown estates. Like the two previous documents, the third chrysobull was also inscribed when the church was being redecorated, in the time of Archbishop Sava III (1309-1316). Technically, it was done in the same layer of plaster and has the characteristic lettering used in the first two chrysobulls. The fact that its contents were written in smaller letters on small fields at the side, although there was enough space on the larger empty surfaces beneath the first two, can probably be explained by the intention to repeat the way in which the chrysobulls were arranged in the passage beneath the bell-tower, in the time of Archbishop Sava I. Then, also in an abbreviated version, in front of the first two documents, extracts from the third were displayed on the free, relatively small surfaces.